

Egy beszédkutatói kísérlet a *hát* diskurzusjelölő típusainak feltárására

Gocsál Ákos^{1,2}, Szeteli Anna³, Szente Gábor³, Alberti Gábor³

¹*HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont*

²*Pécsi Tudományegyetem Művészeti Kar*

³*PTE Nyelvtudományi Tanszék ReALIS Elméleti, Számítógépes és Kognitív Nyelvészeti Kutatócsoport*

Abstract

Although many believe that the frequently occurring Hungarian discourse marker *hát* ('well/so') is a superfluous filler, previous research has pointed out its multifunctional nature. It harmonizes the communicating minds, preparing the listener for receiving new information. *Hát* therefore works like a semaphore and has a crucial role in human communication. This paper examines whether there are differences in duration parameters between *háts* expressing different meanings. In this study, 53 speakers (28 females, 25 males, all university students, speakers of standard Hungarian) read a text, imitating spontaneous speech. In the utterances, *hát* appeared in ten different functions (h1 straightforward, h2 uncertain, h3 uneasy, h4 teasing, h5 resigning, h6 introductory, h7 summative, h8 evaluative, h9 sentence-final inferring, hf sentence-final confirming). The duration of *háts* and of the following pauses, where *hát* was not in a final position, were measured. The duration of *háts* with summative, straightforward, introductory, or evaluative functions was shorter, while those expressing negative attitudes or uncertainty were longer. Teasing represented a separate category, as well as the two sentence-final types. Differences in the duration of the pauses following the *háts* were also found. Pauses following the uneasy *háts* were significantly longer than those following the straightforward and summative ones. The results confirm the significance of prosody in different uses of *hát*. Possible uses of the results in speech technology and language teaching are raised, and it is also highlighted that *hát* is a natural element of the Hungarian language.

1. Bevezetés

A nyelv tudományos kutatása során rengeteg olyan nyelvi adat és hasznos megfigyelés keletkezik, ami nem kerül ki az adott kutatók által választott leírási keretet preferáló szűkebb tudományos fórumok világából. Sajátos problémaorientációja, területspecifikus terminológiája, esetleg „nem bölcsészeknek való”

Email addresses: gocsal.akos@pte.hu (Gocsál Ákos), anna.szeteli@gmail.com (Szeteli Anna), szenteg8@gmail.com (Szente Gábor), alberti.gabor@pte.hu (Alberti Gábor)

formális-logikai reprezentációs módszertana miatt ott marad az „elefántcsonttoronyban”, nem válik közkinccsé egy szélesebb kutatói és oktatói körnek. Pedig az érdekes adatsorokat és új megfigyeléseket más tudományos paradigmák képviselői is tudnák hasznosítani, sőt a nyelvoktatás gyakorlatában is lehetne őket kamatoztatni. A magyar generatív szintaxis eredményeinek közkinccsé tétele is megkezdődött például ebben a szellemben (Alberti & Laczkó, 2018). Jelen munkánkban pedig egy olyan tanulmányunk (Szeteli et al., 2022) releváns eredményeit kívánjuk közkinccsé tenni a kísérleti beszédkutatás művelői számára – beteljesítendő a 2020-as Szeteli-előadás célkitűzését (Szeteli et al., 2020), amelyik a *Beszédkutatás* hasábjain elsősorban Dér Csilla (2010; 2012; 2017) által rendszeresen tárgyalt *hát* diskurzusjelölőről szolgál újdonságokkal (l. még Dér, 2022), akinek a vizsgálatai korpuszbeli mintavételen alapulnak. Maga a Szeteli-cikk (Szeteli et al., 2022) több jelenséget vizsgál a magyar transzformációs generatív szintaxiselmélet szempontrendszer alapján (É. Kiss, 2002), Varga (2016) erre alapuló fonológiai megközelítését továbbfejlesztve, kísérletes megközelítést választva.

Meggyőződésünk, hogy ennek hozadékai a korpuszbeli mintavételen alapuló vizsgálatokhoz képest számot tarthatnak a *Beszédtudomány* olvasóinak érdeklődésére is, ha a releváns eredményeket és megfigyeléseket kiemeljük az eredeti tudományos kontextusból és összevetjük a korpusz alapú megközelítésekkel (Dér 2010; 2012; 2017; 2022; Németh, 2020) – amire önálló szakaszt szentelünk (4. szakasz) a kísérleteink módszertanának (2. szakasz) és eredményeinek (3. szakasz) a bemutatását követően, az összegzést megelőzően (5. szakasz).

A téma iránti érdeklődésünket Schirm Anita munkái ébresztették fel. Schirm (2008; 2011a; 2011b) a mellett, hogy nyelvtörténeti alapokon végigvezeti a *hát* útját a hely- és időviszonyok kifejezésén át a diskurzusjelölővé válásig, arra mutat rá, hogy a külvilágra közvetlenül utaló, vagy legalábbis viszonylag „könnyen kategorizálható” – például jól meghatározható mondattani kategóriával rendelkező – nyelvi elemekről sokat tudunk, illetve tudásunkat bevett módszertanokra támaszkodva növelhetjük. Ezzel ellentétben a hétköznapi kommunikáció – főként a spontán beszéd – szervezésében kulcsfontosságú szerepet betöltő diskurzus-

jelölőkről a formális nyelvészet szempontjából nehezen tudunk új megállapításokkal előállni. Ez egyrészt azoknak a dekategoriációs folyamatoknak tudható be, amelyeken a diskurzusjelölők jellemzően átesnek, nem hagyva morfológiai és mondattani támpontot a vizsgálódónak. Másrészt (történeti) poliszém rendszert építenek ki, ezáltal szemantikai és pragmatikai megítélésük is gyakran homályos. Dér & Markó (2017) a *hát* diskurzusjelölőt fokozottan multifunkcionális jelölőként határozzák meg; ami abban nyilvánul meg, hogy az „(...)” elem egyazon aktuális használatában több diskurzusszintet érintő feladatokat lát el, és ez a jellemző rá általában” (Dér & Markó, 2017, 105). A szerzők Fischert (2006: 13–14) követik abban az alapfeltevésben, hogy a diskurzusjelölő poliszém rendszert kiépítve, egymással összefüggő interpretációkkal bír. Ez a homályosság és meghatározhatatlanság, illetve az őket jellemző szélesebb körű funkcióbeli potencialitás az esetenként agresszív nyelvművelés és a közoktatás útján a civil szférába szivárogható megőrzést, nyelvi stigmatizációt eredményezhet, ami a *hát* diskurzusjelölő esetében különösen jelentős mértékű.

A tudományos megismeréssel egy lépést tehetünk afelé, hogy az anyanyelvi nevelés során informatívabbak lehessünk a magyar spontán beszéd (sok műfajban) leggyakoribb (Dér & Markó, 2007, 63, idézi Schirm, 2011a, 28) diskurzusszervező elemének tekintetében (l. még Schirm, 2015, 2017, 2021). A mag- és periférikus jelentés/előfordulás (Bell, 1998) diakrón/szinkrón vizsgálatán felül a pontos pragmaszemantikai jegyek meghatározása további lehetőséget teremt a hatékony összehasonlításra más nyelvek lexikai készletével és egyéb diskurzusszervező eszköztárával, amit a magyar mint idegennyelv oktatása, illetve a fordítástudomány is hasznosíthat. Két nyelv diskurzusjelölői között fellépő jelentéskomponensbeli különbség meghatározásával növelhető a pragmatikai tudatosság, csökkenthető a pragmatikai transzfer. A pragmaszemantikai jegyek összekötésének kísérlete a hanganyagokban fellelhető prozódiai variációkkal pedig nyelvtechnológiai szempontból érdekes kihívás.

Jelen munkánk előzményeként említhetjük tehát Szeteli et al. (2022) formális pragmaszemantikai elemzését a ReALIS (Alberti et al., 2019, 2021) nevű rendszerben, korábbi eredményeik szintetizálásával (Alberti, 2016; Szeteli &

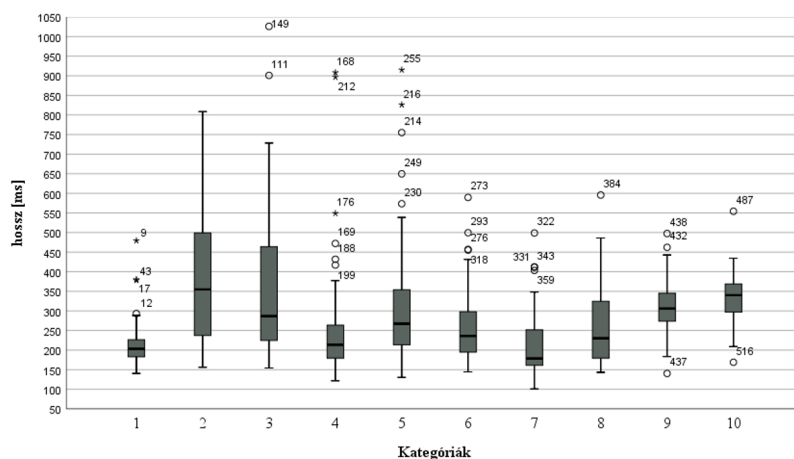
Alberti, 2018; Szeteli et al., 2019a). Ez a formális jelentés- és nyelvhasználat-modellező elmélet az egymással kommunikáló elmék kölcsönös és élethossziglani tudásának reprezentálására épül, egy formális diskurzusreprezentációs irányzat nyomdokain haladva (Kamp et al., 2011). Bölcsészeknek szánt bemutatását Alberti és Szeteli (2018), illetve Alberti (2020) kínálja. A ReALIS az említett diskurzusreprezentációs megközelítést – abból a megfontolásból kiindulva, hogy a diskurzusok reprezentálását egy tágabb kontextusban, a „diskuráló” elmék reprezentálása révén kell elvégezni – egy sok tekintetben ellentétes irányzat, a funkcionális/kognitív nyelvészet (pl. Langacker et al., 2017; Nuyts, 2017; Kugler, 2012) szempontjainak és eredményeinek az érdemi integrálásával kívánja meghaladni (Alberti et al., 2019; Szeteli et al., 2019a). A ReALIS alapállása az, hogy egy mondat interpretációjához inherens módon hozzátartozik annak figyelembevétel, hogy a feladó mit tud, mire vágyik és mire képes. Ez a címzettnek szóló (major) mondattípusok esetében (felszólító, kijelentő, kérdő; Sadock & Zwicky, 1985; König & Siemund, 2007) kiegészül azzal, hogy a feladó mit feltételez ugyanezen modális dimenziókban a címzettjéről – az mit tud, mire vágyik és mire képes –, azaz hogyan *mentalizálja* a címzettet (Wimmer & Perner, 1983), potenciálisan beleértve azt is, hogy a címzett feltételezhetően hogyan mentalizálja őt. Valamint a major mondattípusok esetében kiegészül valamilyen céllal: ami egy olyan szándék, amely arra irányul, hogy a címzettben váltson ki egy bizonyos szándékot.

Jelen munkánk célja, hogy – összhangban Schirm (2011a; 2011b) törekvésével – példákkal és a rendszerük feltárásával igazoljuk, hogy a magyar szóbeliségben leggyakrabban előforduló szó, a *hát* nem holmi „töltelékszó” – ami fölösleges, szószaporító dagályosság, ebből adódóan tehát kerülendő –, hanem a hallgatóval közvetlen szóbeli kontaktusban álló beszélő jelzése, hogy az mennyire könnyen – vagy éppen nehezen – tudja majd megemészteni a hallott információt (Alberti, 2016). A *hát* tehát elősegíti a kommunikáló elmék működésének az összehangolását, jelezve, hogy a hallgató számára (is) kézenfekvő információ érkezik, vagy éppen ellenkezőleg: nehezebben elfogadható, meglepő, és/vagy a hallgatót esetleg kifejezetten kellemetlenül érintő információra kell felkészülni. A *hát* tehát az

értelmi és/vagy az érzelmi területen nyújt előrejelzést a hallgató számára, hogy milyen módon feldolgozandó információt kap éppen.

Felmerül a kérdés, hogy hogyan lehet képes egy szó, a *h-á-t* hangsor jól láthatóan ellentétes tartalmak kifejezésére. A válaszuk az, hogy úgy működik ez a különleges nyelvi elem, mint a vasúti szemafor (Alberti, 2016): különféle prozódiai megvalósításai jelzik az éppen közvetítendő tartalmat, mint ahogy a szemafor különböző állásai a vasúti pálya állapotait. Ebből adódik, hogy a *hát* valóban a szóbeliséghez kötődik; a szóbeliségtől „távol álló” írásbeli stílusokban – például a tudományos stílusban – való használatát ennek alapján nem indokolatlan tiltani, vagy legalábbis olyan jól körülhatárolt esetre korlátozni, mint a következtetés kötőszói kifejezése. Megjegyzendő azonban, hogy a szóbeliséghez közel álló írásbeli stílusokban gyakori a *hát* használata (Kocsis, 2021); az internetes kommunikáció résztvevői nem tartják a maguk számára mérvadónak a helyesírás és a nyelvművelés hagyományos szabályait, sokszor fontosabbnak tartják a prozódiai megvalósulás (és az alaphangulat) valamiféle jelzését (pl. *Hááát ööö erre csak egy szóval tudnék válaszolni...Bírszálka....* bejegyzés a <http://vadaszforum.net/forum/index.php?topic=101.1785> oldalon, megtekintve 2023. 04. 28-án).

A prozódiai megvalósulásokban jelentkező különbségeket jól mutatják a Szeteli et al. (2022) kísérletében nyert adatok. A szerzők a különféle pragmatikai funkciókban megjelenő *hát*-okat tíz kategóriába sorolták. Ezzel bővítették a korábbi kutatásaikban vizsgált típusokat (Alberti, 2016; Szeteli & Alberti, 2018; Szeteli, 2019; Szeteli et al., 2019b) a hazai beszédkutatásban feltárt további típusokkal (Dér & Markó, 2017; Dér, 2017) – ugyanakkor az egységesség kedvéért egyetlen párbeszédsémára szorítkoztak. E kísérleti séma keretében megvizsgálták az egyes kategóriákba sorolt *hát*-ok millisecundumban mért hosszait (1. ábra). A dobozdiagramról nemcsak a mediánok nagy változatossága állapítható meg, hanem a szélsőséges eseteké is. A 7. típus legrövidebb ejtése (kb. 100 ms) és a 3. típus leghosszabb, 1000 ms-nál is hosszabb ejtése között mintegy tízszeres a különbség.

1. ábra. A *hát* ejtésének a hossza – 100 ezredmásodperctől több mint 1000-ig.

Jelen munkánkban bemutatjuk Szeteli et al. (2022) kísérleti sémáját, valamint további három prozódiai grafikonját, különféle példákkal illusztrálva jellemezzük a tíz *hát*-típust (2–3. szakasz), majd összevetjük a nyert eredményeket és megfigyeléseket a korpuszbeli vizsgálatokból nyertekkel (4. szakasz). A prozódiai tényezők kísérletes alapú statisztikai elemzésével új eredményekkel szolgálunk a *hát* poliszém rendszeréről, illetve megerősítjük korábbi vizsgálatok eredményét.

2. Anyag és módszer

A kísérletben 53 adatközlő vett részt (28 nő és 25 férfi, pécsi egyetemi hallgatók). Az adatközlők a kísérletvezető kérésére spontán beszédet imitálva diktafonba olvastak szövegeket. A rögzítés 44,1 kHz-es mintavételezéssel, 16 bites felbontással, wav formátumban történt. A felolvasás minden esetben ugyanazon szimulált élethelyzethez kötődött: egy elképzelt szerelmespár moziba készül. Egyikük – az adatközlő – kiválasztja az egyik filmet, majd a kísérletvezető – mint a szerelmespár másik tagja – felteszi a kérdést: Na, melyik filmet választottad? Ezt követően az adatközlő közli a választását. Válaszában szerepel a *hát* valamely funkciójában. A résztvevőknek adott, részletes instrukciókat

tartalmazó lapot az 1. függelékben mutatjuk be. A tekintett funkciók az alábbiak (megtartva Szeteli et al., 2022 jelölését): h1 határozott, h2 bizonytalan, h3 aggodalmas, h4 incselkedő, h5 lemondó, h6 mondandóindító, h7 összegző, h8 értékelő, h9 összegző-záró, hf nyomatékösítő-záró. Az 53 adatközlőtől így összesen 530 bemondást rögzítettünk és dolgoztunk fel.

A tegezés kapcsán felmerülhet a kísérletvezető és az adatközlők közti viszony kérdése; például az, hogy a feladatsituáción kívül, a hétköznapi életben tegeződtek-e vagy magázódtak. Ezzel kapcsolatban azt jelenthetjük ki, hogy nem ismerték egymást korábbról. Ugyanakkor az a tény, hogy a kísérletvezető éppúgy egyetemista volt, mint az adatközlők, természetessé tette a kísérleti séma által megkövetelt tegeződést. A kísérlethez kötődően nem készültek retrospektív interjúk.

A felvételeket a Praat 6.0.24. programban elemeztük (Boersma & Weenik, 2017), ahol kinyertük a kvantitatív feldolgozáshoz szükséges időtartamokat. Megmértük az egyes *hát*-ok hosszait, majd a nem mondatvégi esetekben a *hát*-okat követő szünetek hosszát. A matematikai statisztikai számításokat az SPSS 23 programban végeztük, a szükséges esetekben a program által felajánlott eljárásokat kiegészítve a Loftus & Masson (2014) által javasolt korrekciós technikával (az ehhez kötődő számításokat ugyancsak az SPSS 23 programra bízva). A fonetikai adatokat Varga (2016) kontúr alapú intonációs elméletében interpretáltuk. Az irreguláris zöngje jelenségével (McGlone, 1967) mi is szembesültünk (Markó, 2013, 19); sőt kimutattuk, hogy az egyik *hát*-típus (h_f) karakterisztikus jegyének tekintendő. Az a módszer hátránya a társalgáselemzés területén irányadó elvek viszonylatában (Schegloff, 1996; Mondada, 2013; Németh, 2020), hogy az adatközlők nem természetes körülmények között, spontán módon produkálták a *hát*-okat. Előnye ugyanakkor – kihasználva a *hát* diskurzusjelölő válaszjelölő funkcióját (l. pl. Kiefer, 1988; Németh, 1998; Schirm, 2011a, 28-45; Markó & Dér, 2011; Kondacs, 2016; Németh, 2020) – a végsőkéig egységesített kísérleti séma, amelynek az alkalmazásával a különböző típusokhoz tartozó *hát*-ok statisztikai alapon is összehasonlíthatóvá válnak, miközben az adatközlők törekednek a spontán ejtésre. Úgy véljük, kutatói instrukciók nélkül hasonló

elemzés nem lenne lehetséges, vagy legalábbis igen nagy nehézségekbe ütközne az egyes *hát*-típusok esetleges előfordulása miatt

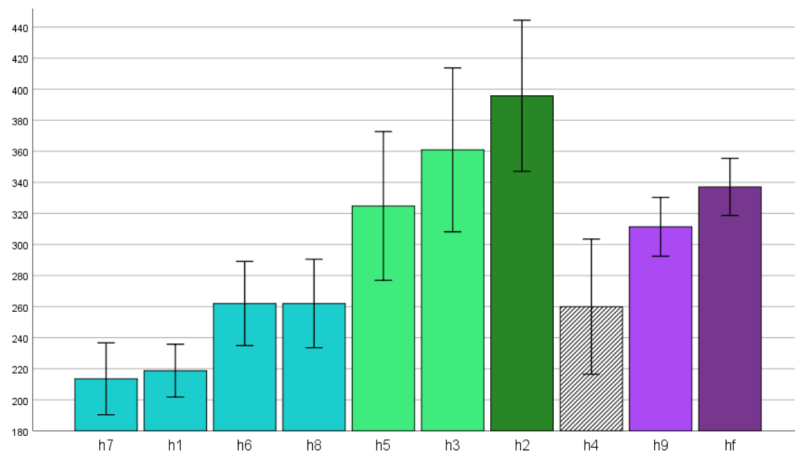
3. Eredmények

3.1. Időtartamok

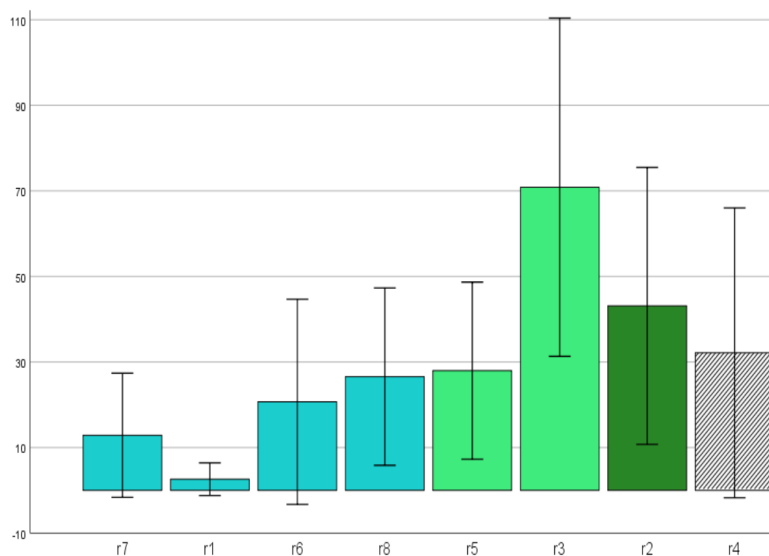
Az egyes *hát*-típusokon mért hosszadatok alakulását a hozzájuk tartozó 95%-os konfidenciaintervallumokkal a 2. ábra mutatja. Az egyes oszlopok nem az egyes típusokhoz tartozó jelölés sorrendjében láthatók, hanem a *hát*-okat funkciók szerint még külön csoportosítottuk, majd az egyes csoportokon belül a hosszuk szerint növekvő sorrendbe állítottuk őket. Az első négy *hát* (h7, h1, h6, h8) határozottságot fejez ki. A következő három inkább negatív attitűdöt vagy bizonytalanságot tükröz (h5, h3, h2), külön kategóriát jelent az incselkedés (h4), majd a mondatzáró *hát*-típusok (h9, hf) következnek.

Jól látható, hogy a konfidenciaintervallumok között több esetben nincs átfedés, azaz az adott *hát*-típusok hosszértékei között szignifikáns különbségek találhatók. Ilyen például a h7 és a h5, mivel a h7-hez tartozó konfidenciaintervallum legmagasabb pontja 240 ms alatt van, míg a h5-höz tartozóé 270 ms fölött kezdődik; nem lehet tehát közös pontjuk. A h7 és a h1 hosszadatok viszont nem térnek el egymástól szignifikánsan, mert például a 220 ms mindkét konfidenciaintervallumban ott van.

A továbbiakban megmértük a *hát*-ok és az őket követő szavak közötti szünetek hosszát. Az így kapott adatokat a 3. ábra mutatja, a *hát*-típusok megfelelő adatát ugyanabba a sorrendbe rendezve, mint a 2. ábrán. Az ábrán r jelöli az adott *hát*-típushoz tartozó szünethosszokat. A záró helyzetben megjelenő két *hát*-típus itt értelemszerűen nem szolgáltat adatokat. Ha itt is a 7. és az 5. *hát*-típust vetjük össze – amelyek hosszadata szignifikáns különbséget mutat –, akkor most az r7 és az r5 követőszünethosszokhoz tartozó konfidenciaintervallumok összevetése alapján azt mondhatjuk, hogy e két *hát*-típus ebben a paraméterben nem különbözik szignifikánsan. A 3. *hát*-típus különbözik szignifikánsan a 7.-től és az 1.-től.

2. ábra. A 10 vizsgált *hát*-típus ejtésének a hossza, típusonként rendezven.

3. ábra. A 8 vizsgált *hát*-típust követő (kitöltött vagy kitöltetlen) szünet hossza.

3.2. A *hát*-típusok kategorizálása

A 2. ábra magyarázatánál már előrebecsítettük, hogy a tárgyalt tíz *hát*-típus az általuk ellátott funkciók, illetve helyzetük szerint kategóriákba sorolható. Az alábbiakban ezeket a kategóriákat tárgyaljuk részletesebben, mégpedig

a 2. ábrán látható sorrend szerint. Az egyes kategóriákon belül pedig a *hát*-hossz növekedése szerint vesszük sorra a *hát*-típusokat.

3.2.1. *Határozott hát-ok: h7 összegző, h1 határozott, h6 mondandóindító, h8 értékelő*

Ebben a szakaszban négy olyan *hát*-típust ismertetünk, amelyek mondatéliek, és közös vonásuk az alapvetően határozottnak mondható karakter.

Az alábbi (1) példában szemléltetett 7. *hát*-típus (összegző) az említett rendező elv alapján a legrövidebb átlaghosszal jellemezhető. A beszélgetésben a fordulózáró mondat élén elhelyezve a beszélő azt jelzi vele, hogy összegzi az addigiakat, eljutva arra a végkövetkeztetésre, aminek alátámasztása folyt az adott beszédfordulóban. Mindezekből az említett határozott jelleg úgy adódik, hogy a beszélő céltudatos érvelést valósít meg a fordulóban, amit mondatról mondatra a hallgató is befogad – amit el is vár tőle a beszélő: mire a beszélő eljut a végkövetkeztetés kimondásáig, addigra a hallgatótól is elvárhatónak gondolja, hogy eljusson ugyanarra a végkövetkeztetésre.

(1) h7: összegző

B először szeretné elmondani a filmekről kialakított véleményét, majd az egészet összefoglalva hirdetne eredményt.

*Az ízléstelen és felszínes vígjátékokból a múltkor végképp elegünk lett, a nyomasztó északi drámákért pedig még én sem rajongok, bár én alapjában véve kedvelem a komolyabb műfajokat. A krimi viszont általában mindkettőnknek be szokott jönni. **Hát a sekélyes vígjátékkal és a lehangoló drámával szemben a krimi tűnik nézhetőnek.***

A következő, (2) példában szemléltetett „határozott” elnevezésű típus szintén azt sugallja, hogy a beszélő – ezúttal magában – végiggondol többféle alternatívát és érvet, majd egyértelmű döntésre jut. A kísérlet részvevőinek ezt tudtára is adtuk: *biztos ... a jó döntés[ben]* a beszélő; és ebbe beleértendő az is, hogy úgy gondolja, hogy a hallgató is ugyanerre a döntésre jutna (hiszen ugyanazokat az alternatívákat és érveket kell fontolóra vennie). A két elme tevékenységének

a legteljesebb összehangolásához hozzátartozik még az a harmadik tényező is, hogy a beszélő azt gondolja, hogy a hallgató „ismeri őt annyira”, hogy ehhez a döntéshez fog eljutni. A kísérlet résztvevőivel azért olvastattuk el előre a teljes beszélgetést, hogy aki felolvassa a megmutatott szöveget, az valóban el is tudja játszani, előre tudva, hogy szerepe szerint (majd) meg is indokolja a döntését a beszélő.

(2) h1: határozott

Ebben a teszhelyzetben B biztos benne, hogy az egyetlen jó döntést hozta meg. Ez az indoklásból kiderül, ami a szintiszta igazságot tartalmazza, minden csúsztatás, udvariaskodás vagy képmutatás nélkül.

Hát a krimi, az mindkettőnknek be szokott jönni. Az ízléstelen vígjátékokból a múltkor végképp elegünk lett, a nyomozó északi drámákért pedig még én sem rajongok, bár én alapjában véve kedvelem a komolyabb műfajokat.

Közel szignifikáns a (3) példában alább bemutatott 6. *hát*-típus – a mondan-dóindító – hosszadatának eltérése az eddig tárgyalt, két legrövidebb hosszada-tétól. A *hát* hatása ezúttal nem egy információra, hanem az információval való valamilyen beszédcselekvésre irányul. A jelenséget Asher és Lascarides (2003) metatalk néven említi. A határozottság annak szól, hogy az „eredményhirdet-és” mint beszédaktus-altípus (Austin, 1962/1975; Searle, 1979) egyáltalán nem váratlan az adott helyzetben, tekintve a mozilátogató párocska alapsztoriját. Legfeljebb az a váratlan, hogy a *hát*-ot nem maga a nyertes mozifilm megne-vezése követi. Feltételezhető, hogy ebből a „szintkülönbségből” adódik a közel szignifikáns különbség a h6 és a h1/h7 hosszátlagok között, ahogy a 2. ábrán megfigyelhető.

(3) h6: mondandóindító

B alig várja, hogy beszámolhasson a döntéséről, és kielemezhesse a két kieső filmet.

Hát most eredményt hirdetek. *A krimi nyert, mivel mindketten szerettük, ellenben a másik kettő egyáltalán nem győzött meg. A dráma túlértékeltnek tűnik, a vígjáték pedig sekélyesebbnek, mint valaha bármelyik ebben a műfajban.*

A (4) példában bemutatott 8. *hát*-típus esetében is megjelenik az (1-2) tesztszövegekben foglalt döntéstámogató érvelés, de ezúttal az érvek sorának elindításához, a beszédforduló elején elinduló értékelési folyamathoz – és nem a fordulózáró konklúzióhoz – társul a *hát*. Egyebekben viszont a beszélő azt feltételezi, hogy az értékelés mozzanatai kézenfekvőek lesznek a hallgató számára (is).

(4) h8: értékelő

B fontosnak tartja kifejezni a véleményét az elutasított filmekről, mielőtt eredményt hirdetne.

Hát a vígjátékok szörnyűek, a drámák meg nyomasztóak. *Maradt a krimi. Szerintem azt mindketten szívesen nézzük majd.*

A 2. ábra alapján – szignifikáns hosszkülönbség híján – nyitva kell hagynunk a kérdést, hogy a szakaszban tárgyalt négyféle szerkesztési módja a *hát* odaillesztésének a döntéstámogató érveléshez egyáltalán hány eltérő *hát*-típusnak tekintendő. Akár az is felvethető, hogy egyetlen típusról van szó (és a *meta-talk*-választás függetlenül rendelkezésre álló opció). E hipotézis mellett a hosszkülönbségek – verziótól függetlenül – azzal korrelálnak, hogy a beszélőnek a kísérleti alanyok az adott kísérőszöveg alapján milyen mértékű határozottságot tulajdonítottak.

3.2.2. *Hááát most elbizonytalanodunk...: h5 lemondó, h3 aggodalmas, h2 bizonytalan*

Ebben a szakaszban három olyan *hát*-típust tárgyalunk, amelynek (a szakaszon belül növekvő sorrendbe rendezett) ejtési hossza a 2. ábra tanúsága szerint szignifikánsan hosszabb (vagy majdnem az), mint az előző szakaszban

tárgyalt négy határozott jellegű *hát*-típusé. A követőszünetek hosszáról is majdnem ugyanez mondható el (3. ábra). A hosszabb ejtés, illetve a követőszünettel való további „időhúzás” amúgy ikonszerű jelölésnek is tekinthető: a hosszabb gondolkodásra, „tépelődesre” hívja fel a figyelmet (Németh, 2020).

Az (5) példában a lemondó *hát*-típust mutatjuk be, ez az 5. típus Szeteli et al. (2022) munkájában. Nem a döntésében bizonytalan a beszélő, sőt úgy gondolja, hogy várhatóan A sem fog meglepődni az érveken és a végkövetkeztetésen –, hanem egyszerűen nem örül annak, ami „kijött”. Erre a nem igazán jó hírré készíti fel a hallgatót a *hát* hosszabb ejtésével.

(5) h5: lemondó

B nincsen róla meggyőződve, hogy élvezni fogja döntése gyümölcsét. Egy pillanatig azt is fontolgatja, hogy úgy nyilatkozzon: inkább maradjunk itt-hon! Végül azonban egykedvűen bár, de mégiscsak kiválasztja az egyik filmet, mivel tudja, hogy A semmit nem utál jobban az otthon való ücsörgésnél.

Hát a vígjátékot. *Nem igazán repesek, de unom már a krimiket, ennek a rendezőnek a drámái meg iszonyatosan nyomasztanak. Talán jobb lesz, mint otthon ülni.*

A következő, (6) példa az aggodalmas típust illusztrálja. Itt a még hosszabb ejtés (az 1. ábrán az egyetlen 1000 ms-ot meghaladó ejtés itt történt, nyilván az „eljátszást” legkomolyabban vevő kísérleti alanytól) a dupla negatív érzésnek tulajdonítható: nemcsak hogy nem fog örülni a hallgató a kiválasztott filmnek, de még a háttérben álló fő indok is féltékenységet gerjeszthet. A kiemelkedő követőszünetet (3. ábra) ennek a másodlagos negatív faktornak tulajdonítjuk: a beszélő a hosszabb követőszünettel azt sugallja a hallgatónak, hogy „te is hagyj egy kis időt magadnak a döntés feldolgozásához, meggondolatlan azonnali reakció helyett!”

(6) h3: aggodalmas

B úgy érzi, hogy a krimiket egyre jobban unják, a vígjátékokról pedig a múltkor már A is kénytelen volt elismerni, hogy már nem is humorosak, csak gusztustalanul alpáriak. A viszont ki nem állhatja a nyomasztó északi drámákat. B viszont nagyon jót hallott erről az izlandi filmről egy olyan csoporttársától, akinek nagyon tiszteli az ízlését, A viszont kifejezetten féltékeny pont erre a „jófej csoporttársra” – talán nem is teljesen alaptalanul. B végül úgy dönt, hogy él a választás jogával, de baljós előérzetei vannak... Kínos lesz, ha A nagyon firtatja, hogy ki is ajánlotta ezt a filmet...

Hát a drámát. *Tudom, hogy nem nagyon rajongsz ezért a műfajért, de mintha ezt az izlandi filmet valahol nagyon dicsérték volna. Asszem valami díjat is nyert. A krimiket már kissé unom, a mostanában futó vígjátékok alpáriságából pedig a múltkor már neked is elegend lett, úgy emlékszem.*

A kutató által megadott instrukciók alapján a (7) példában bemutatott 2. teszthelyzetben tekintendő a beszélő a legbizonytalanabbnak a döntésében.

(7) h2: bizonytalan

B nem biztos benne, hogy a legjobb döntést hozta meg, illetve úgy érzi, hogy a pillanatnyi kínálat alapján nincs olyan döntés, amit igazán lelkesen tudna képviselni. Közös tapasztalatnak gondolja a következőket. Korábban néhány krimi kicsit unalmasnak bizonyult, de azért nézhetőnek. A vígjátékot szokott választani, de a múlt héten általa választott vígjáték ízléstelenségén már ő is kiakadt. A drámákat pedig A ki nem állhatja.

Hát a krimit. *Az azért többé-kevésbé mindkettőnknek be szokott jönni. Az ízléstelen vígjátékokból a múltkor már neked is elegend lett, nyomasztó északi drámákért pedig még én sem rajongok. Vagy nagyon unod már a krimiket?*

3.2.3. Incelkedés hát-tal: h4 incselkedő

A Szeteli et al. (2022) tanulmányában 4. sorszámú tesztben a kutató incselkedésre kérte a kísérlet résztvevőit. Az ötletet Csukás István Pom Pom-meséi

szolgáltatták, ahol Picur Pom Pommal a *Megvárhatlak?* kérdésre így incselkedik: *Hát...*

(8) h4: incselkedő

B úgy érzi, hogy a krimiket egyre jobban unják, az északi drámákat pedig A ki nem állhatja. Nyomott hangulatba kerül tőle, és egész este azzal szekálná, hogy biztosan az a vonzó csoporttársa ajánlgatja neki az ilyen baromságokat. Úgy dönt hát B, hogy A kedvéért a vígjátékot választja (annyira alpári csak nem lehet, mint a múlt heti, mert arról a mélypontról már csak felfelé vihet az út), de azért kicsit incselkedik vele, megenged magának némi játékot, ha már ilyen nagylelkű volt. Az B célja, hogy A először el se higgye, hogy a múltkori szörnyűség után tényleg a vígjátékot választotta – aztán viszont hogy fog majd örülni (és milyen jó lesz majd a film után az este)...

Hát a vígjátékot. [A: *A vígjátékot?!*] *A vígjátékot hát! Tudom, hogy mennyire élvezed az amcsi vígjátékokat, és úgy szeretem, ha vidám vagy este.*

A 2. és a 3. ábrán azt látjuk, hogy az incselkedő *hát*-típus hosszadatai (h4, r4) a hosszabb határozott *hát*-típusokéval mutat párhuzamot (h6, h8, r6, r8). Ez némileg váratlan eredmény; kézenfekvőnek tűnhet, hogy az incselkedés részét képező információkésleltetést a *hát* megnyújtásával valósítjuk meg. Hogy valójában mi történt, azt ezúttal az 1. ábra világítja meg. Miközben h4, h6 és h8 mediánja egyaránt 200 és 250 ms közé esik, addig a maximális érték h6 és h8 esetében 600 ms alatt marad, h4 esetében viszont eléri a 900 ms-ot. Ennek magyarázata az lehet, hogy az incselkedést a kísérlet résztvevőinek egy része valóban a *hát* megnyújtásával próbálta jelezni, mások viszont a *hát* kimondásán gyorsan túlestek, és a névelőn vagy a főnéven hajtottak végre szótagnyújtást.

A *hát* akár el is hagyható: [aaa ... *VÍGjátékot!*] – akár ilyen prozódiai mintázat alkalmazásával is kifejezheti valaki az incselkedést. Ez érvként szolgál a mellett, hogy az incselkedést ne a *hát* diskurzusjelölőhöz társuló

pragmatikai kontribúciónak tekintsük. Ez a megközelítés meg tudja magyarázni azoknak a tesztalanyoknak a viselkedését is, akik a *hát*-ot olyan röviden ejtették, mint a határozott típusokat (3.2.1), és azokét is, akik olyan hosszán ejtették, mint a határozatlan típust (3.2.2), figyelembe véve az incselkedés összetett karakterét, a magában hordozott ellentétet. Az utóbbi esetben a hosszán ejtett *hát* az értelmi szinten indokolható: B nem a saját ízléséből fakadó, A számára (is) várható döntést hozta. Az előbbi esetben a *hát* rövid ejtése az érzelmi szinten indokolható: a B kedvére való döntés nem teszi szükségessé a 3.2.2. pontban tárgyalt hezitációs faktort. Ráadásul mindkét forgatókönyv azzal a csavarral is „megfordítható” – sőt talán megfordítandó –, hogy a beszélő időlegesen éppen ellentétes jelzést akar adni a hallgatónak, egy tizedmásodpercre becsapva őt, legalábbis a végső döntés felől nézve.

3.2.4. Mondatzáró *hát*-típusok: h_9 összegző-záró, h_f nyomatékosító-záró

A (9) példában bemutatott 9. *hát*-típus a mondat végén (vagy legalábbis az ige mögött, arra csüggeszkedve), éppúgy hangsúlytalanul van jelen a mondatban (*non-accented* Varga (2016) rendszerében), mint a 3–4. szakaszban bemutatott *hát*-típusok. Funkciója megegyezik a mondatéli összegző 7. *hát*-típuséval, arra ki is lehetne cserélni a (9) szövegben. Ejtési hossza azonban szignifikánsan nagyobb annál, ahogyan azt a 2. ábrán láthatjuk, összevetve h_9 és h_7 konfidenciaintervallumait. Ezt a különbséget inkább a dallamegység-kezdő és -záró helyzetnek tulajdonítjuk (kezdőpozícióban gyorsabban ejthető), mint a beszélői határozottság különbségének – mindamellet e kérdés eldöntését jövőbeli kutatásokra bízunk.

(8) h_9 : összegző-záró

B nem igazán tud szívből választani, mivel nincs kedve egy újabb krimihez, és a dráma előzetese sem győzte meg igazán. Ezért arra a következtetésre jut, hogy A kedvében járni a legkézenfekvőbb.

Krimiből sokat néztünk mostanság, ez a dráma meg nyomasztónak tűnik. Nem volt jobb ötletem, a vígjátékot választottam hát. Gondoltam, ezzel legalább neked kedvezek. Talán még nekem is tetszeni fog, ha kellően ráhangolódok.

A következő, (10) példában bemutatott *hát*-típus annyiban kivételes, hogy hangsúlyt visel, amivel új dallamegységet indít (karakterdallamot Varga (2016) rendszerében) – ami persze megmarad egyetlen szótagosnak. Mint az 1 és 2. ábra mutatja, a leghosszabban ejtett *hát*-típusok közé tartozik; nyilván abból adódóan, hogy a hangsúlyos helyzetet meg kell mutatni a szegmentumon. Maga a hangsúlyos helyzet pedig a nyomatékosító funkció kézenfekvő kifejezése: „győzködni” kell a hitetlenkedő beszédpartnert.

(9) hf: nyomatékosító-záró

B nem igazán tud szívből választani, mivel nincs kedve egy újabb krimihez, és a dráma előzetese sem győzte meg igazán. Ezért arra a következtetésre jut, hogy A kedvében járni a legkézenfekvőbb...

*Hát a vígjátékot. [A: A vígjátékot?!] **A vígjátékot hát!** Tudom, hogy mennyire élvezed az amcsi vígjátékokat, és úgy szeretem, ha vidám vagy este.*

4. A kísérletes megközelítés hozadékai a korpuszbeli mintavétel- len alapuló korábbi vizsgálatokhoz képest

Mint leszögeztük a Bevezetés végén, a 2–3. szakaszban ismertetett kísérletet úgy terveztük meg, hogy a korábbi kutatásainkban vizsgált *hát*-típusokat (Alberti, 2016; Szeteli & Alberti, 2018; Szeteli, 2019; Szeteli et al., 2019b) kiegészítettük a hazai beszédkutatásban feltárt további típusokkal (Dér & Markó, 2017; Dér, 2017) – ugyanakkor a kísérleti séma messzemenő egységessége kedvéért egyetlen párbeszédsémára szorítkoztunk. Az új – kísérletes – nézőpont nyilván új eredményekkel és megfigyelésekkel kecsegtet,

ugyanakkor ezek integrálása a korábbi – korpuszbeli mintavétel alapú – leírások rendszerébe korántsem triviális feladat. E szakaszban ennek látunk neki, elsődlegesen a *Beszédkutatás* hasábjain megjelent munkákra lapozva.

4.1. A figyelmet a követő egységre irányító diskurzusjelölői funkció

Dér (2010: 170) négy diskurzusjelölő összevetésében tárgyalja a *hát*-ot, ugyanakkor az egyik konklúzió tekintetében nem nyilatkozik róla, nem terjeszti ki rá a vonzó általánosítást: „az így és az ilyen esetében ... igen új, de egyre erősebben terjedő jelenség a figyelmet a követő egységre irányító diskurzusjelölői funkció.”

A 3.2.1. és 3.2.2. pontokban a *hát*-típusok bemutatott „szemaforaként való működése” azonban éppen „a figyelmet a követő egységre irányító diskurzusjelölői funkció” gyanánt fogható fel. Mi több, a *hát* ebben a funkcióban nem pusztán ráirányítja a figyelmet a követő egységre, hanem a prozódiai megvalósulása azt is előre jelzi, hogy hogyan kell a hallgatónak feldolgoznia az ott nyújtott információt, legalábbis a beszélő saját információállapota alapján kialakult meggyőződése szerint.

Érdekes kutatói kérdésként vetjük fel, hogy az így és az ilyen prozódiai megvalósulása (beleértve az esetleges ismételtetésüket, illetve a kitöltött vagy kitöltetlen követőszünetet) szintén szemaforaként viselkedik-e a „követő egység” feldolgozásának a mikéntjét tekintve.

4.2. Nem pusztán a szó átvétele...

A Dér (2012: 131) által elvégzett korpuszvizsgálat azt mutatta meg, hogy „számos magyar diskurzusjelölő tipikusan az általa bevezetett diskurzuszegmens elején fordul elő, a kötőszói eredetű jelölők (pl. *hát, tehát, és, de*) szinte mind ilyenek; kivételt azok képeznek, amelyek kötőszóként sem vagy nem mindig tagmondatkezdő helyzetűek (pl. *meg, pedig, bár*). Ebből következően a társalgások beszédlépéseit bevezető elemként is gyakorinak kell lenniük.”

A *hát* még a diskurzusszegmens-eleji diskurzusjelölők közül is kiemelkedett a vizsgált korpuszokban (Dér, 2012: 135–136): „az előfordulások több mint felét (581 db, 52,7%) mindössze háromféle egyszavas diskurzusjelölő adta ki, a *hát*, a *de* és az *és*. ... [A] szóátvételek során leggyakrabban (9 előfordulás és afelett) használt diskurzusjelölőket mutat[ó ábráján az látható, hogy] a *hát* kétszer gyakrabban fordult elő a második leggyakoribb *de* jelölőhöz képest, amely az *és*-sel körülbelül azonos arányban tűnt fel.” Majd leszögezi (Dér, 2012: 140), hogy „a vizsgált jelölők egyike sem szolgált pusztán a szó átvételére, a két fő diskurzusjelölői szerepkörnek megfelelően az előzményekhez, illetve a kontextus valamely eleméhez való kapcsolást fejezték ki, illetve attitűdjelölést. A kapcsoló funkció természetesen adódik a szóátvétel mint funkció mellé, hiszen a kezdő pozícióban lévő diskurzusjelölő célszerűen számos információt hordoz: hogyan integrálják a hallgatók a következő megnyilatkozás jelentését a diskurzus során eddig elhangzott információk sorába; hogyan viszonyul a követő megnyilatkozás az előzőhöz; milyen a beszélői viszonyulás az elhangzó megnyilatkozásokkal kapcsolatban.”

A 3.2.1-3. pontokban bemutatott kísérleti sémában rögzítettük a *hát* szóátvételi funkcióját – igazodva ezzel a korpuszokban megfigyelhető alapvető szerephez –, majd ebből a rögzített nézőpontból összpontosítani tudtunk azokra a különbségekre, amelyek az imént számba vett funkciók közül elsődlegesen „az elhangzó megnyilatkozásokkal kapcsolatos beszélői viszonyulásra” vonatkoztak. Jelesül, a beszélő tekinthette a döntését a hallgatóval közösnek tekinthető evidenciák (pl. jelenlegi és korábbi filmválaszték) és következtetési szabályok (pl. melyik félnek milyen film fog várhatóan tetszeni) alapján kézenfekvőnek, vagy éppen ellenkezőleg, egyáltalán nem kézenfekvőnek – tekintve akár a racionalitást (korábbi döntések objektív mérlegelését), akár az érzelmi oldalt (kinek az akarata érvényesül, akár harmadik fél esetleges befolyását is figyelembe véve). A prozódia két hosszadatnak – magának a *hát*-nak, illetve a követőszünetnek – a skálaszerű opcióival bizonyult reagálni az előző mondatban felvázolt funkcionális

különbségekre, (óvatosan fogalmazva) felvethető hipotézissé téve azt az elkülönítést, hogy a *hát*-hossz a racionális dimenzióra érzékeny indikátor, míg a követőszünethossz az érzelmire. Megjegyzendő, hogy Szeteli et al. (2022) más fonetikai kísérletek eredményével összevetve arra jut, hogy a frekvencia a *hát* diskurzusbeli pozíciójának az indikátora; a hangerőről pedig az a sejtésünk, hogy – bár korrelál a két másik fonetikai jellemzővel – alapvetően a beszélői egyéniség indikátora.

4.3. Multifunkcionalitás a társalgásban

Dér (2017: 172) a *hát*-tal kapcsolatos vizsgálatait a BEA (Beszélt Nyelvi Adatbázis) korpuszán (Gósy, 2012) végezte el négy műfaj összevető elemzése révén. Redeker (1991), valamint González (2004: 78) felosztását követve (Dér, 2017: 169) az alábbi három pragmatikai diskurzusszinttel/-struktúrával számol (a szemantikai struktúra mellett):

„A pragmatikai relációk szintjén háromféle struktúra létezik, amelyek létrehozásához és fenntartásához (egyebek mellett) a pragmatikai diskurzusjelölők járulnak hozzá:

- a) Retorikai struktúra: ide tartoznak a beszélői szándékokhoz, gondolatokhoz, cselekvésekhez kapcsolódó funkciók, például a témaváltás vagy a személyes értékelés.
- b) Szekvenciális struktúra: két nagyobb funkciókör található itt, egyrészt a szegmenshatárok körülhatárolása (ezen belüli funkciók pl. a nyitó és záró szegmenshatár jelzése), másrészt a diskurzushálózat fenntartása.
- c) Inferenciális komponens: itt szerepelnek azon kognitív kontextushoz kapcsolódó funkciók, amelyeken a beszélő és a hallgató osztozik, elsősorban az inferenciákat segítik elő vagy korlátozzák (funkciók pl. az arcfenyegetés csökkentése vagy az előfeltevések jelölése).”

Rámutat (Dér, 2017: 182), hogy az általa vizsgált négy műfaj közül „a társalgásokban jelenik meg a legtöbbféle funkció. (...) [A] legerősebb fokú multifunkcionalitás (...) a társalgásokra jellemző, és okát annak dialogikus

voltában találhatjuk meg: a szekvenciális struktúra kezelése több feladat ellátását igényli.”

Az alábbiakban táblázatba foglaltuk, hogy a jelen tanulmányban vizsgált 10 *hát*-típus hogyan feleltethető meg a Dér (2017: 170–171) által felállított 12 összetett *hát*-típusnak, az utóbbiak bemutatási sorrendjét alapul véve (1. táblázat).

Mielőtt kommentálnánk az egyes típusokat, általános megjegyzéseket teszünk. Dér a három pragmatikai struktúrát aránytalanul veszi figyelembe: míg a retorikainak nevezett funkciót mind a 12 típusában specifikálja, addig az inferenciális és a szekvenciális funkció csupán egy-egy típusban kerül specifikálásra. A jelen tanulmányban kimutatott, funkcióval társuló prozódiai különbségek azt mutatják, hogy az inferenciális dimenziót is cizellálni kellene, bizonyos pragmatikai komponenseket ott – vagy ott is – megjelenítve a retorikai dimenzió helyett vagy mellett. A másik általános megjegyzésünk arra vonatkozik, hogy az. 1. táblázat végére helyezett Dér-féle KÉSL és TÉMV típusoknak egyik általunk vizsgált típust sem tudtuk megfeleltetni – ami a kísérletes sémánk természetes velejárója: a tesztalanyok egy előre megszerkesztett szöveget követtek, így elakadásra vagy témaváltásra „nem volt lehetőségük”, szemben a spontán szövegalkotást bemutató beszélt nyelvi korpuszal. A további 10 Dér-típust meg tudtuk feleltetni a mi 10 típusunknak az első két oszlop tanúsága szerint; előre bocsátva, hogy a megfeleltetés nem mindenütt egyértelmű.

Kezdve a kommentálást a 3.2. szakasz 3.2.1. pontjában bemutatott határozott *hát*-típusainkkal, a KONK leírása leginkább az általunk összegzőként megnevezett h7 *hát*-típusra illik, ahol B megadott szövege a három választható film kommentálását követően összegzi egy *hát*-tal indított mondat formájában a filmválasztásra irányuló döntést. Ugyanakkor megjegyzendő, hogy a kísérleti sémánk szerint végső soron mind a tíz forgatókönyvünk arról szól, hogy a B szereplő milyen következtetési lépésekkel jutott el a

1. táblázat. A pragmatikai relációk szintjén definiált háromféle struktúra, amit Dér (2017: 170–171) a *hát*-típusok 12 összetett funkciójába való besorolására javasol.

DÉR	h_i	RETORIKAI	INF.	SZEKVENCIÁLIS
KONK	h7 összegző	következtetés, konklúzió		
ÉRT	h1 határozott (h8)	értékelés, véleménykifejezés		
IND	h6 mondandóindító	mondandó/téma indítása		szegmenshatárnyitás (h1, h2, h3, h4, h5, h6, h8)
EVID	h8 értékelő	evidencia jelölése		
ELL	h5 lemondó (h2, h3, h4, h5)	ellentét visszaadása		
GYENG	h3 ahhodalmas (h2)	tompítás/gyengítés (udvariasság kifejezése)		
MAGY	h2 bizonytalan (h3)	magyarázkodás, ... részletezés		
ÉRZ	h4 incselkedő (h2, h3, h5)	érzelmi többlettartalom (beleegyezés, csodálkozás, felindultság) kifejezése		
ÖSSZ	h9 összegző-záró	összegzés, történet (le)zárása		
NYOM	h_f nyomatékositó	nyomósítás/erősítés/élenkítés/figyelemfelkeltés		
KÉSL		elakadás, késleltetés jelzése		
TÉMV		mondandótól való eltérés (új téma, témaváltás)		

választásáig – és a következtetési szempontok megválasztásában vannak különbségek. Ahogy fent írtuk, az inferenciális pragmatikai komponensben kellene szisztematikus különbségeket tenni; nyilván úgy ítéljük meg, hogy az e tanulmányban megkezdett úton tovább haladva, de ennek kifejtése már egy önálló tanulmányt igényelne.

A határozott h1 típust társítottuk Dér értékelő/véleménykifejező ÉRT típusával; ezúttal is megjegyzendő, hogy az értékelő/véleménykifejező karakter a kísérleti sémánkból adódóan a többi típusra is jellemző, de a h1 típusunkhoz kevésbé tudtunk más Dér-típust rendelni, mint a többi *hát*-típushoz.

A mondandóindítás (IND) is hét típusunkat jellemzi, de a h6-hoz társítható leginkább, ahol B explicitté teszi, hogy mi is fog történni a beszédfordulóban: eredményt hirdet.

Az értékelőnek nevezett h8 típusunk nyilván az ÉRT típushoz is kapcsolható (ahogy végső soron a többihez is), de az 1. táblázatban az evidenciajelölő EVID Dér-típushoz társítottuk, mivel a *hát*-tal indított mondat a filmválasztás háttérében figyelembe vett korábbi tapasztalatokat fogalmazza meg.

Áttérve a határozatlan típusainkra (3.2.2), nyilván mindháromhoz hozzárendelhető lenne az ellentét mint karaktervonás (ELL), továbbá az incselkedéshez is, és az ellentétek diszkutálása nyilván magyarázkodást (MAGY), illetve érzelmekre való hivatkozást is maga után von (ÉRZ). Mivel most az a célunk, hogy a tíz *hát*-típusunk vizsgálatát olyan módon mutassuk be, hogy tíz Dér-típus vizsgálataként is fel lehessen fogni, a táblázatban mutatott elsődleges társítást javasoljuk. E szerint a lemondó típusunkat (h5) társítottuk a Dér-féle ELL típushoz (úgy választ B, hogy ő maga sem örül annak, amit választott), az aggodalmast (h3) a „gyengítő” udvariassághoz (GYENG), és a bizonytalant (h2) a „magyaráz(kod)óhoz” (MAGY). Az aggodalmas (h3) társítása szorul kommentálásra: azt állítjuk, hogy az aggodalmaskodás explicit kifejezése (a leírás alapján sokan így is mondták ki: *hááát őő ... a drámát*) udvariassági tényező. A beszélő jelzi, hogy a hallgató számára kedvezőtlen döntést hosszadalmas vívódás után hozta meg, elismerve, hogy kényes a helyzet. A határozott prozódia lenne udvariatlan az adott helyzetben, hiszen arra utalna, hogy a beszélő ignorálja a hallgató szempontjait és/vagy „csak azért is” a hallgatói szempontok ellenében dönt.

Az incselkedés (h4) esetében (3.2.3) éreztük legjellemzőbbnek az érzelmi többlettartalom (ÉRZ) megjelenítését, bár nyilván valamennyi határozatlan típusban eleve ott van a határozatlanságból fakadó – kellemetlen – érzés; különös tekintettel arra, hogy a kísérleti sémában a határozatlanság egy választási helyzethez kötődik, ami a beszélő számára így vagy úgy

kellemetlen következményekkel járhat (pocsék filmet kell végignéznie, vagy a partnere lesz elégedetlen, vagy mindkettő). Visszatérve az incselkedésre, a beszélő „érzelmi hullámvasútra” ülteti a hallgatót, ahogy azt a 3.2.3. pontban taglaltuk.

A két zárótípus (3.2.4) társítása nem szorul magyarázatra.

A tanulmányban bemutatott elemzés tehát Dér (2017) korpuszbeli vizsgálatának kísérletes rekonstrukciójaként is felfogható. Ebben a felfogásban azt mondhatjuk, hogy új megfigyelésekkel szolgál a *hát*-típusok prozódiai megvalósulásának relevanciájára vonatkozóan, és kijelöli az inferenciális pragmatikai struktúra szükségszerű finomításának útjait.

4.4. *Párbeszéd felidézése (hát hogy...)*

Dér (2022: 29) érdekes adalékkal szolgál a párbeszéd kísérleti sémánkra vonatkozóan. Azt mutatja be ebben a tanulmányában, hogy „a *hogy* önállóan is képes lenne a beszédpartner megnyilatkozását felvezetni korábbi dialógusok felidézése során (11), de együttes használat[*a hát*-tal: *hát hogy...*] még egyértelműbbé teszi, hogy beszélőváltás történt [ama korábbi dialógusban].” „A korábbi dialógusok felidézése valós vagy fiktív párbeszédekben tehát a legjellemzőbb a *hát + hogy* együttes használatára.”

- (10) *Számvevőszék már megkeresett, tett föl kérdéseket. **Hát hogy hány ellenjegyzője van egy számlának, meg ilyesmi.*** (MNSz2, doc#2618, beszélt nyelvi)

Azt a sejtést szeretnénk kimondani a jövőbeli kutatásra hagyva az igazolást, hogy a határozott *hát*-típusok közé tartozik a *hát* ezen használata; mivel a beszélő arra utal, hogy szinte kitalálható, hogy milyen kérdésekről esett szó a *hát* előtti mondatban.

4.5. *A követőszünet kitöltése (hááát ööö...)*

Mint a 4.3. pontban céloztunk rá, az aggodalmas (h3) *hát*-típusra – és éppen erre a típusra – jellemző volt, hogy a kísérleti alanyok hosszú köve-

tőszünetet alkalmaztak, és sokan így mondták ki, részben kitöltve a szünetet: *hááát öö*. A felolvasandó szövegben semmilyen módon nem utaltunk arra, hogy a *hát* hangsort hogyan mondják ki. Ez egyértelmű kísérletes megerősítése Németh (2020: 44) korpuszbeli vizsgálatainak, aki kimondja: „a [hát + öö] mintázatot a beszélők akkor használhatják, amikor választ kezdenek egy nekik feltett kérdésre (*hát*), de nem tudják a választ azonnal produkálni (*öö*). A beszélők tekintetviselkedésének vizsgálata azt sugallja, hogy a *hát*-hoz csatlakozó *öö* halasztó funkciót tölt be: produkciójának idejére a szókeresés eseteihez hasonlóan a beszélők elkerülik a szemkontaktust partnereikkel.”

Így fogalmaz Németh (2020: 31, 39) a számunkra releváns kérdésben: „az angol *uh(m)*-hoz hasonlóan az *öö* esetében is előfordul a magyar korpuszban olyan példa, amikor a beszélő egy kínos / tabu kifejezés produkciója előtt használja az *öö*-t, vagy akkor, amikor negatív kritikát készül közölni. Ekkor az *öö* lehetséges funkcióját érdemes percepció oldalról megközelíteni. Lerner (2013) szerint az ilyen fordulókonstruációs hezitációs technikák kifejezhetik a beszélőnek a soron következő kifejezéshez való viszonyát a hallgató(k) felé, miszerint kínosnak tartja az adott szót vagy témát”, illetve „Lerner (2013) megmutatja, hogy a forduló megalkotása során alkalmazott halasztó, hezitációs jelenségek alkalmasak annak kifejezésére, hogy a beszélő a közeledő beszédrész tartalmát érzékenynek, kínosnak tartja.”

5. Összegzés

Ebben a munkában elsődlegesen Szeteli et al. (2022) tanulmányára építve tíz *hát*-típust mutattunk be szórendi és prozódiai jellemzéssel, amely a releváns ejtési hosszadatok statisztikai értékelésén alapult. Pontosabban kilenc *hát*-típust különítettünk el; egy esetben pedig úgy foglaltunk állást, hogy a vizsgált funkció, az incselkedés valójában nem a *hát* funkciója (3.2.3. szakasz). A mondatéli *hát*-típusokra kimondtunk egy olyan általánosítást, hogy „szemaforaként” működnek: a hallgató az első szó hallatán

felkészülhet, hogy könnyen vagy nehezebben „emészthető” információt kap (3.2.1, 3.2.2). Azzal a meggyőződéssel bocsátjuk útjára e tanulmányt, hogy kísérletes megközelítésünk hozadékai a korpuszbeli mintavételen alapuló vizsgálatokhoz képest számot tarthatnak a *Beszédtudomány* olvasóinak érdeklődésére, miután a releváns eredményeket és megfigyeléseket kiemeltük az eredeti tudományos kontextusból és összevetettük a korpusz alapú megközelítésekkel (Dér, 2010, 2012, 2017, 2022; Németh, 2020) – amire önálló szakaszt szenteltünk (44. szakasz) a bevezetést (1. szakasz), valamint a kísérleteink módszertanának (2. szakasz) és eredményeinek (3. szakasz) a bemutatását követően.

Eredményeink hasznosítására több területen is látunk lehetőséget. Ismeretesek például olyan beszédtechnológiai fejlesztések, amelyek célja az érzelmelek automatikus felismerésére képes algoritmusok kidolgozása (pl. Vicsi & Sztahó, 2009). Amennyiben egy ilyen algoritmus fel tudja ismerni az elhangzó *hát*-okat és azokat prozódiai sajátosságaik alapján megfelelő *hát*-kategóriákba tudja sorolni, az algoritmus felhasználója máris pontosabb képet kaphat a beszélő beszéd közbeni érzelmi állapotáról, attitűdjeiről. További alkalmazási lehetőséget az oktatás jelenthet. A magyart idegen nyelvként elsajátítani szándékozó tanulók számára lejátszhatók anyanyelvi beszélők *hát*-okat tartalmazó felvételei, így vizsgálható, hogy képesek-e „visszakódolni” a *hát*-ok funkcióit, ezáltal pontosabban megérteni az anyanyelvi beszélő szándékát, állapotát. Egyúttal ilyen gyakorlatokkal a *hát* megértésének képessége is fejleszthető. Mindezek mellett azonban globális célunk – csatlakozva a Schirm és Dér idézett munkáiban testet öltő törekvéshez – eloszlatni azt a tévhitet, hogy a *hát* fölösleges, így *hát* kerülendő töltelékszó. Ma már világosan látjuk, hogy a *hát* az élő beszéd természetes eleme, és önmagában vagy mondatban különböző pozíciókban sajátos módon jelentésárnyalatokat tud kifejezni, sőt, akár értelmezési keretet nyújt a beszéd hallgatója számára, amikor egy-egy közlést értelmez.

Hivatkozások

- Alberti, G. (2016). Hát a meg meg a hát. In B. Kas (Ed.), „Szavadd ne feledd!” *Tanulmányok Bánréti Zoltán tiszteletére* (pp. 17–27). Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Alberti, G. (2020). A világ nyelvei, a nyelv világai. In G. Böhm, D. Czeferner, & T. Fedeles (Eds.), *Bölcsész Akadémia 4* (pp. 126–150). Pécs: PTE BTK KTDT.
- Alberti, G., Dóla, M., Kárpáti, E., Kleiber, J., Szeteli, A., & Viszket, A. (2019). Towards a cognitively viable linguistic representation. *Argumentum*, 15, 62–80.
- Alberti, G., Dóla, M., Kárpáti, E., Kleiber, J., Viszket, A., & Szeteli, A. (2021). Lehetséges lehetséges világaink. *Jelentés és Nyelvháználát*, 8, 105–145. URL: <http://www.jeny.szte.hu/jeny-2021-albertig-et-al>.
- Alberti, G., & Laczkó, T. (2018). *Syntax of Hungarian: Nouns and noun phrases*. In series: *Comprehensive grammar resources: Hungarian*. Amsterdam: University Press.
- Alberti, G., & Szeteli, A. (2018). Realis: a mi kölcsönös és élethossziglani tudásunk. *Iskolakultúra*, 28, 3–14. URL: <https://www.iskolakultura.hu/index.php/iskolakultura/article/view/31580/31267>.
- Asher, N., & Lascarides, A. (2003). *Logics of Conversation*. Cambridge: University Press.
- Austin, J. (1962/1975). *How to Do Things with Words*. Oxford: Clarendon Press.
- Bell, D. (1998). Cancellative discourse markers: A core/periphery approach. *Pragmatics*, 8, 515–541.
- Boersma, P., & Weenik, D. (2017). Praat: Doing phonetics by computer. URL: <http://www.praat.org>.

- Dér, C. I. (2010). „töltelékelem’ vagy új nyelvi változó? a hát, úgyhogy, így és ilyen újabb funkciójáról a spontán beszédben. *Beszédkutatás*, 18, 159–170. URL: http://real.mtak.hu/26142/1/Beszedkutatas_2010.pdf.
- Dér, C. I. (2012). Beszélőváltások során használt diskurzusjelölők a magyar spontán beszédben. *Beszédkutatás*, 20, 130–141. URL: http://real.mtak.hu/26150/1/Beszedkutatas_2012.pdf.
- Dér, C. I. (2017). A *hát* multifunkcionalitása a beszédműfajok és a diskurzusjelölő-társulások függvényében. *Beszédkutatás*, 25, 169–184. URL: <https://ojs3.mtak.hu/index.php/bszskut/article/view/387/196>.
- Dér, C. I. (2022). Háthogy esetleg netalántán azt gondolnátok rólam... a szóval és a *hát* diskurzusjelölővel álló hogy kötőszós mellékmondatokról. *Jelentés és Nyelvhazsnálat*, 9, 43–57. doi:<http://www.jeny.szte.hu/jeny-2022-dercsi>.
- Dér, C. I., & Markó, A. (2007). A magyar diskurzusjelölők szupraszegmentális jelöltsége. In T. Gecső, & C. Sárdi (Eds.), *Nyelvelmélet* (pp. 61–67). Székesfehérvár–Budapest: Kodolányi János Főiskola – Tinta Kiadó.
- Dér, C. I., & Markó, A. (2017). A hát funkciói a prozódiai megvalósulás függvényében. *Beszédkutatás*, 24, 105–117. URL: <https://ojs.mtak.hu/index.php/bszskut/article/view/385/197>.
- Fischer, K. (2006). Towards an understanding of the spectrum of approaches to discourse particles: Introduction to the volume. In K. Fischer (Ed.), *Approaches to discourse particles* (pp. 1–20). Amsterdam: Elsevier.
- González, M. (2004). *Pragmatic markers in oral narrative*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Gósy, M. (2012). Multifunkcionális beszélt nyelvi adatbázis – bea. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok*, 24, 329–349.
- Kamp, H., Genabith, J., & Reyle, U. (2011). Discourse representation theory. *Handbook of Philosophical Logic*, 15.

- Kiefer, F. (1988). Modal particles as discourse markers in questions. *Acta Linguistica Hungaricam*, 38, 107–125.
- Kocsis, E. (2021). *Diskurzusjelölők az internetes nyelvhasználatban. Kézirat.*
Pécs: PTE BTK Nyelvtudományi Tanszék.
- Kondacs, F. (2016). A hát diskurzusjelölőről az óvodások diskurzusaiban. In T. Váradi (Ed.), *Doktoranduszok tanulmányai az alkalmazott nyelvészet köréből 2016* (pp. 45–58). Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Kugler, N. (2012). *Az evidencialitás jelölői a magyarban, különös tekintettel az inferenciális evidenciatípusra.* Budapest: ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék.
- König, E., & Siemund, P. (2007). Speech act distinctions in grammar. In T. Shopen (Ed.), *Language Typology and Syntactic Description* (pp. 276–324). Cambridge: Cambridge University Press volume 1.
- Langacker, R., Arrese, J., Haßler, G., & Carretero, M. (2017). Evidentiality in cognitive grammar. In J. Marín-Arrese, G. Haßler, & M. Carretero (Eds.), *Evidentiality Revisited: Cognitive Grammar, Functional and Discourse-Pragmatic Perspectives* (pp. 13–56). Amsterdam: John Benjamins.
- Lerner, G. (2013). On the place of hesitating in delicate formulations: A turn-constructive infrastructure for collaborative indiscretion. In M. Hayashi, G. Raymond, & J. Sidnell (Eds.), *Conversational Repair and Human Understanding* (pp. 95–134). Cambridge: Cambridge University Press. doi:10.1017/CB09780511757464.004.
- Loftus, G., & Masson, M. (2014). Using confidence intervals in within-subject design. *Psychonomic Bulletin & Review*, 1, 476–490.
- Markó, A. (2013). *Az irreguláris zönge funkciói a magyar beszédben.* Budapest: ELTE Eötvös Kiadó. URL: https://www.eltereader.hu/media/2014/04/Marko_Az_irregularis_READER.pdf.

- Markó, A., & Dér, C. I. (2011). A diskurzusjelölők használatának életkori sajátosságai. In J. Navracsics, & Z. Lengyel (Eds.), *Lexikai folyamatok egy- és kétnyelvű közegben. Pszicholingvisztikai tanulmányok II. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 121)* (pp. 49–61). Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- McGlone, R. (1967). Air flow during vocal fry phonation. *Journal of Speech, Language and Hearing Research, 10*, 299–304.
- Mondada, L. (2013). The conversation analytic approach to data collection. In J. Sidnell, & T. Stivers (Eds.), *The Handbook of Conversation Analysis* (pp. 32–56). Oxford: Wiley-Blackwell. doi:10.1002/9781118325001.ch3.
- Nuyts, J. (2017). Evidentiality reconsidered. In J. Arrese, G. Haßler, & M. Carretero (Eds.), *Evidentiality Revisited: Cognitive Grammar, Functional and Discourse-Pragmatic Perspectives* (pp. 57–83). Amsterdam: John Benjamins.
- Németh, T. E. (1998). A hát, így, tehát, mert kötőszók pragmatikai funkciójának vizsgálata. *Magyar Nyelv, 94*, 324–331.
- Németh, Z. (2020). A nemlexikális öö hang interakciós szerepének elemzése magyar nyelvű társalgásokban. *Jelentés és Nyelvhasználat, 7*, 23–50.
- Redeker, G. (1991). Linguistic markers of discourse structure: review of discourse markers, by deborah schiffrin. *Linguistics, 29*, 1139–1172.
- Sadock, J., & Zwicky, A. (1985). Speech act distinctions in syntax. In T. Shopen (Ed.), *Language Typology and Syntactic Description* (pp. 155–196). Cambridge: Cambridge University Press volume I.
- Schegloff, E. (1996). Turn organization: one intersection of grammar and interaction. In E. Ochs, E. Schegloff, & S. Thompson (Eds.), *Interaction and Grammar* (pp. 52–133). Cambridge: Cambridge University Press. doi:10.1017/CB09780511620874.002.
- Schirm, A. (2008). A hát diskurzusjelölő története. nyelvtudomány iii-iv. *Acta Universitatis Szegediensis Sectio Linguistica*, (pp. 185–201).

- Schirm, A. (2011a). *A diskurzusjelölők funkciói: A hát, az -e és a vajon elemek története és jelenkori szinkrón státusa alapján. PhD-értekezés.* Szeged: Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar.
- Schirm, A. (2011b). A diskurzusjelölők funkciói a számok tükrében. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények*, 6, 185–197.
- Schirm, A. (2015). A diskurzusjelölők az osztálytermi kommunikáció szövegtípusaiban. In K. Baditzné Pálvölgyi, E. Szabó, & R. Szentgyörgyi (Eds.), *Tanóratervezés és tanórakutatás: A magyar nyelv és irodalom, az idegen nyelvek és a művészetek műveltségi területen* (pp. 49–66). Budapest: ELTE.
- Schirm, A. (2017). A diskurzusjelölők és a szövegtípusok viszonyáról. *Magyar Nyelv*, 113, 330–341.
- Schirm, A. (2021). *Diskurzusjelölők szövegeken innen és túl.* Budapest: Loisir.
- Searle, J. (1979). *Expression and meaning – Studies in the Theory of Speech Acts.* Cambridge: University Press.
- Szeteli, A. (2019). Towards describing the extremely multifunctional hungarian discourse marker hát. In J. Emonds, M. Janebová, & L. Veselovská (Eds.), *Language Use and Linguistic Structure. Proceedings of the Olomouc Linguistics Colloquium 2018* (pp. 355–372). Olomuc: Palacký University.
- Szeteli, A., & Alberti, G. (2018). Hát igen, más hát! In D. Czeferner, G. Böhm, & T. Fedeles (Eds.), *Mesterek és Tanítványok 2: Tanulmányok a bölcsészeti és társadalomtudományok területéről.* Pécs: PTE BTK Kari Tudományos Diákköri Tanács.
- Szeteli, A., Dóla, M., & Alberti, G. (2019a). Pragmasemantic analysis of the hungarian inferential – evidential expression 'szerint'. *Studies in Polish Linguistics*, 14, 207–225.
- Szeteli, A., Gocsál, A., & Alberti, G. (2019b). Szemafor hát! *Jelentés és Nyelvhasználat*, 6, 33–63.

- Szeteli, A., Gocsál, A., Szente, G., & Alberti, G. (2020). A hát diskurzusjelölő prozódiai megvalósulásának vizsgálata felolvasásokban. In A. Gocsál, M. Gósy, T. Grácsi, D. Gyarmathy, V. Horváth, A. Huszár, A. Kohári, V. Krepesz, & K. Mády (Eds.), *Speech Research Conference*. Budapest: Hungarian Research Institute for Linguistics. URL: http://real.mtak.hu/118352/1/beszkut_speechresearch_2020_proceedings.pdf.
- Szeteli, A., Gocsál, A., Szente, G., & Alberti, G. (2022). Differentiation of segmentally identical expressions occurring in the same or different sentence zones in Hungarian by duration, pitch, intensity and irregular voicing. *Acta Linguistica Academica*, 69, 163–187.
- Varga, L. (2016). The intonation of topic and comment in the Hungarian declarative sentence. *Finno-Ugric Languages and Linguistics*, 5, 46–77.
- Vicsi, K., & Sztahó, D. (2009). Ügyfél érzelmi állapotának detektálása telefonos ügyfélszolgálati dialógusban. In *VI. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia* (pp. 217–225). Szeged. URL: https://acta.bibl.u-szeged.hu/58711/1/msznykonf_006_217-225.pdf.
- Wimmer, H., & Perner, J. (1983). Beliefs about beliefs: Representation and constraining function of wrong beliefs in young children's understanding of deception. *Cognition*, 13, 103–128.
- É. Kiss, K. (2002). *The Syntax of Hungarian*. Cambridge: Cambridge University Press.

Függelék

Kérjük, hogy először is gondosan olvasd el a következő tesztek értelmezéséhez az alábbi szöveget!

Azt fogjuk kérni, hogy A és B alábbi párbeszédében olvasd fel, pontosabban játszd el B szerepét! Azért említjük az eljátszást, mert fontos a kísérlet szempontjából, hogy ne monoton felolvasási hangsúlyt alkalmazz, hanem éld át a felvázolt szituációt a megadott háttértudás alapján, és úgy add elő a szóban forgó pár mondatot. Arra kérünk, hogy minden leírt szót a megadott szórend szerint mondj el, mert nagyon fontosak számunkra a finom részletek. Az írásjeleket viszont nem tettük ki B szövegében, mivel az a célunk, hogy mindent úgy hangsúlyozz, ahogyan azt természetesnek érzed. A mondatrészeket emiatt külön sorokba szedtük, hogy az értelmezést megkönnyítsük számodra.

Az eljátszás előtt gondosan olvasd át mind a dialógust, mind a háttérbeli gondolatokat! A és B húsz év körüli egyetemista szerelmespár. Egy éve minden hétvégén elmennek moziba, és felváltva választanak filmet, így meglehetősen jól ismerik már egymás ízlését ezen a téren. Ezen a héten B választhat. A különböző szituációk abban a tekintetben nem függetlenek egymástól, hogy a szereplők ízlését végig egységesen kezeljük, azonban a mozi által felkínált filmek leírása alapján a különböző helyzetekben B más-más módon dönt. Abban a pillanatban halljuk őket, amikor B már végignézte a mozi kínálatát és meghozta a döntését, de még nem mondta el A-nak, aki kíváncsian várja az „eredményhirdetést”. Három film verseng:

- egy klasszikusnak ígérkező angol krimi,
- egy malackodó poénokat sejtető amerikai vígjáték,
- egy nyomasztónak tűnő izlandi dráma.

Tudni kell még, hogy mind A, mind B hétről hétre azon a kézenfekvő módon hoz döntést, hogy némileg szeretné kihasználni a választási esélyt, de semmiképpen nem akar rosszat partnerének sem.